

Oversigt

TAVSHED ER GULD...

EN HISTORIOGRAFISK OVERSIGT OVER AMERIKANSK OG
EUROPÆISK HEKSETROS-FORSKNING 1966-1981

AF

JENS CHR. V. JOHANSEN

Flere gange i løbet af de store hekseforfølgelser i det 16. og 17. århundrede blev det hævdet, at dette fænomen helst skulle ties ihjel; for jo mere der blev talt om det, desto værre blev det. Den spanske inkvisitor Alonso de Salazar Frias, der var stærkt medvirkende til, at de spanske myndigheder ophørte med at brænde hekse flere årtier før næsten alle andre europæiske lande, skrev i 1614, at

»El qual silencio y disimulación conuiniente también saco de las experiencias que he visto, de que no vbo brujos ni embrujados en el lugar hasta que se comenzó a tratar y escriuir dellos«.¹

Den svenske feltmarskal C. G. Wrangel fulgte i 1669 de samme linier, da han i forbindelse med Blåkulla-processerne udtalte, at »Ju mer man rör i dette verket, jo värre lär det bliva ... låter man det bliva orört, lär det upphöra«.²

Disse fornuftige henstillinger blev desværre ikke fulgt af samtiden og er heldigvis ikke blevet taget efter ordlyden af nutidens forskere. Lige siden midten af det 19. århundrede er der foregået en intens diskussion om årsagerne til de europæiske hekseforfølgelser;³ her skal dog fokuseres på de sidste 15 års forskning, idet der i denne periode er foregået en kvalitativ ændring i studierne. Niels Steensgaard har påpeget, hvorledes en holdningsændring er slået igennem blandt forskere, således at marginalgrupper er kommet i søgelyset. »Perspektivet skiftes fra administratorens til den administreredes«;⁴ inden for hekse-

¹ »Af de erfaringer, jeg selv har indhøstet, udleder jeg også, at med passende tavshed og reservation fandtes der hverken hekse eller forgjorte på stedet, førend man begyndte at tale eller skrive derom«. Salazars anden rapport. Archivo Histórico Nacional, Madrid. Inquisición, Legajo 1679, exp. 2.1, no. 21 [a], fol. 16r.

² B. Ankarloo: Trolldomsprocesserna i Sverige. Lund 1971, s. 126.

³ En kort forskningsoversigt over de væsentligste værker gives i Christensen, Jens og Johansen, Jens Chr. V.: Men mon de ikke var skyldige ... Fortid og Nutid, bind XXIX, hæfte 1, 1981. To om. 10 år gamle engelsksprogede forskningsoversigter er anbefalelsesværdige: H. C. Erik Midelfort: Recent Witch Hunting Research, or Where Do We Go from Here? Papers of the Bibliographical Society of America. Vol. 62. New York 1968.

E. William Monter: The Historiography of European Witchcraft: Progress and Prospects. The Journal of Interdisciplinary History. Vol. II. Cambr. Mass. 1972.

⁴ Niels Steensgaard: Universalhistorie. HT 81, s. 81.

troforskningen er det dog kun en halv sandhed. Der er perspektivet skiftet fra dommerne/retssystemet og heksene selv til de *heksetroende*.

En række spørgsmål trænger sig på, når de europæiske hekseforfølgelser undersøges. Hvilke årsager lå til grund for deres begyndelse? Hvilke mennesker var involverede (som anklagede, anklagere og vidner)? Hvordan fungerede det juridiske apparat? På hvilken måde var heksemytologien udviklet, og udviklede den sig? Havde forfølgelserne en funktion? Hvorledes var det intellektuelle grundlag udformet? Hvilke forklaringer kan der gives på forfølgelsernes ophør? etc. I denne oversigt vil der blive lagt vægt på tre af disse aspekter: hvorfor forfølgelserne begyndte, og hvorfor de hørte op, samt om de havde en funktion?

Ofte hævdes det, at det nutidige studie af hekseforfølgelserne begyndte med H. R. Trevor-Ropers store essay fra 1967 »The European Witch-Craze of the Sixteenth and Seventeenth Centuries«, og det er vel også korrekt, at det var det første bidrag, der blev læst af større kredse. Men året før, i 1966, havde Carlo Ginzburg udsendt »I benandanti. Stregoneria e culti agrari tra Cinquecento e Seicento«.⁵ Ginzburgs bog fik dog ingen virkelig indflydelse på debatten, først og fremmest fordi den indtil 1980 kun fandtes i den italienske version. Det år blev den udsendt på fransk, med titelen »Les batailles nocturnes. Sorcellerie et rituels agraires en Frioul, XVI-XVIIe siècle«.⁶ Fremkomsten af disse to bøger på nogenlunde samme tidspunkt, uafhængigt af hinanden, viser hvorledes interesse-felter opstår, næret af de samme tendenser i tiden.

Disse to studier fremtræder med hver sin distinkte tilgangsvinkel til emnet; Ginzburgs bog er et regionalt mikro-studie, og Trevor-Ropers er et syntese-forsøg. Det blev Ginzburgs holdning, der med rette kom til at danne skole; i 1970 kunne Trevor-Roper præcist kritiseres for, at »the real defect of the essay is that its tone implies that we now know a great deal about "witchcraft" and all that is needed is synthesis. In fact we know far too little«.⁷

De næste 10-års heksetros-forskning understregede til fulde denne opfattelse. Mikro-studier over Essex, Baden-Württemberg, Sverige, Salem (Massachusetts), Jura-regionen, Cambrésis-regionen og Pais Vasco fremviser så åbenbare regionale forskelle, at behovet for yderligere regionale studier er åbenlyst. Men disse arbejder lider alle af samme mangel, idet ét forhold behandles som en konstant: at der var hekseforfølgelser. Årsagerne til, at heksejagten tog fart fra midten af det 15. århundrede, behandles kun yderst sparsomt.

⁵ Torino 1966.

⁶ Der er givet vidt forskellige tolkninger af »I benandanti« indhold. Jeffrey Burton Russell mente i »Witchcraft in the Middle Ages«, at »No firmer bit of evidence has ever been presented that witchcraft existed, that it was largely the product of elements of folk belief and practice, and that the role of the Inquisition was not to invent witchcraft, but to impose on others its own definition of witchcraft« (s. 42); mens Norman Cohn i »Europe's Inner Demons« fandt, at »The Benandanti believed absolutely that their experiences were real, and that they were collective; but they never for a moment suggested that they were bodily – the witches too were said to fight only in spirit« (s. 223).

Det er kuriøst at observere, hvorledes der er blevet lagt vægt på spørgsmålet om eksistensen eller ej af sabbatten, som efter Ginzburgs egen opfattelse kun er et marginalt aspekt af hans studie. Ginzburg ville vise, hvorledes inkvisitorerne lagde deres opfattelse af sabbaten ned over nogle på en gang ligeartede og dog forskellige allerede eksisterende folkelige trosforestillinger. (Les batailles nocturnes. Lagrasse 1980, s. 230). Der er dog en række uforløste problemer i Ginzburgs bog, hvoraf det væsentligste er, at han muligvis godtgør, at den omtalte transformation fandt sted, men ikke hvordan det foregik.

⁷ Alen Macfarlane: Witchcraft in Tudor and Stuart England, s. 9.

Hekseprocessernes indledende fase

Studier over hekseprocessernes indledning findes dog, og især Norman Cohns »Europe's Inner Demons«⁸ er af vidtrækkende betydning, eftersom det lykkes ham at rykke hekseprocessernes kronologi med ca. 150 år, frem fra 1275 til om. 1425. Den herskende opfattelse har været, at den første hekseproces blev ført i Toulouse i 1275 mod Angela de la Barthe, og at de første masseprocesser, hvor der blev brændt op mod 400 personer, fandt sted i samme by i 1335, men Cohn viser på overbevisende måde, hvorledes denne opfattelse bygger på en forfalskning, udført af den franske baron Lamothe-Langon i dennes bog fra 1829 »Histoire de l'Inquisition en France« (s. 126). Knap så overbevisende hævder Cohn, at beretningerne om hekseprocesser i nærheden af Como om. 1360 hviler på en forfalskning fra ca. 1565 af juristen Bartolus af Sassoferratos responsa. I disse forfalskede processer skulle den skabelon, der blev benyttet i hekseprocesserne i det 15.-17. århundrede, allerede have været i anvendelse. Skabelonen bestod af 4 elementer: en heks var 1. en person, der udøvede skadevoldende trolddom (maleficium), 2. en person, der var knyttet til Djævelen som dennes tjener, 3. en person, der fløj gennem luften om natten for at udøve onde gerninger, og 4. et medlem af et samfund, der holdt regelmæssige møder, hvor Djævelen blev tilbedt og den kristne religion parodieret (s. 147). Cohn sporer disse elementer og viser, hvorledes de op gennem århundrederne er blevet bragt i forbindelse med hinanden, for i midten af det 15. århundrede at være knyttet sammen til den »stereotypi«, der udgjorde heksten.

Begrebet maleficium, at et menneske på mystisk vis kan skade sine medmennesker og deres ejendele, er en universel opfattelse.⁹ Troen på, at hekse var medlemmer af et hemmeligt samfund, fører Cohn tilbage til den romerske oldtid, hvor ikke blot de kristne blev opfattet som tilhørende konspiratoriske organisationer, der hensynsløst søgte at få greb om den politiske magt. Disse selskaber blev tillagt afskyvækkende handlinger som bamedrab, kannibalisme og blodskam (s. 7), og da kristendommen havde sejret, overførte den officielle kirke disse beskyldninger på de kristne minoriteter, hvorfra de blev indarbejdet i den kristne dæmonologi. Udøverne var Guds fjender og Djævelens tjenere. Under processerne i Boltingen (Schweiz) mellem 1397 og 1406 blev de anklagede hekse opfattet som medlemmer af et hemmeligt samfund (s. 197).

Det andet punkt udleder Cohn fra begrebet »rituel magi«; her blev dæmonernes samarbejde betragtet som langt mere intimt med magikeren, end det havde været tilfældet m.h.t. almindelig magi. Magikeren skulle beherske dæmonen, ikke tilbede den, og en

⁸ Sussex U.P. 1975.

⁹ Begrebet maleficium findes overalt lige fra de tidligste tider og til vore dage. Derved kan der tales om maleficium-processer i Europa før de egentlige hekseprocessers tid; men samtidig er det på det punkt, der er forbindelse til den heksetro, der kendes fra Afrika og blandt amerikanske indianere, se f. eks. E. E. Evans-Pritchard: Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande. Oxford 1937 og C. Kluckhohn: Navaho Witchcraft. Cambridge, Mass. 1944. Når de definitioner, der gives på hekseri blandt disse folk appliceres på de europæiske hekseforfølgelser, bl. a. Macfarlane, s. 240 ff. negligeres punkterne 2 og 4 i Cohns definition af stereotypien. Til trods for, at hverken anklagerne eller dommerne i England lagde vægt på disse 2 punkter, og at mytologien herom kun var sparsom, (de samme forhold gjorde sig gældende i det 17. århundredes Jylland), så blev Djævpagten med den engelske lov af 1604 juridisk betragtet som det væsentligste element i forbrydelsen (som med den danske forordning af 1617). Det afgørende skel mellem de europæiske hekseforfølgelser og heksetroen i primitive samfund ligger netop i den rolle, der blev tildelt Djævelen, gennem lovgivningen eller af de implicerede parter; og den yderste konsekvens af en negligerende af dette forhold bliver, at det antydes, at Vesteuropa i det 17. århundrede lignede Afrika i 1930'erne.

beherskelse kunne kun ske gennem Guds magt. Skønt det i de fleste tilfælde ikke var magikerens ønske at skade andre, kunne det ske, og det var netop maleficium, der blev slået ned på, når der blev ført processer ang. rituel magi (s. 196 ff.), for i dette forhold var udøveren knyttet til dæmonen som dennes tjener. Endnu en kobling skulle dog finde sted, for at processerne kunne udvikle sig til massive forfølgelser; de lærde skulle blive overbeviste om, at heksene kunne flyve. Så længe de kun gik til fods til deres møder, kunne disse ikke foregå ret ofte eller have mange deltagere. Det blev folketroen på et overnaturligt væsen, Hulda og hendes ledsagere, der ved vintertid fløj gennem luften og bragte frugtbarhed til det nye år, der blev slået sammen med troen på kvinder, der om natten stjal og åd spædbørn. Derved var troen på et kollektiv, der fløj rundt om natten, ledet af dæmoner for at holde kannibalistiske orgier frembragt (s. 213 ff.). Disse mytologiske elementer udgjorde den lærde opfattelse af heksen, da forfølgelserne for alvor brød løs.

Før det kunne komme til omfattende processer, mener Cohn også, at anklageproceduren skulle ændres fra en akkusatorisk procesform til en inkvisitorisk (s. 160 ff.). Tilsyneladende fandt der ikke mange processer ang. maleficium sted mellem ca. 1000 og ca. 1300, og Cohn finder, at da maleficium var så godt som umulig at bevise, og da anklageren kunne risikere at lide en lige så hård straf som den anklagede, hvis anklageren ikke kunne overbevise dommeren om sin påstand, så tænkte en anklager sig om to gange, før han rejste sag. Med en inkvisitorisk procesform kom man ud over dette problem, og det skete i slutningen af det 14. århundrede.

Men et er teori og et andet praksis, og det gælder også inden for jura. For hvor rigtigt det er, at maleficium er næsten umuligt at bevise, og at anklageren kunne risikere straf, så verificerer Cohn ikke sin påstand. I Danmark blev den akkusatoriske procesform benyttet i hele perioden. Ved denne procesform er det et karakteristikum, at beviset på forbrydelsen består i, at uvildige vidner bekræfter anklagerens version af hændelsesforløbet; og da denne fremgangsmåde næppe ændrede sig i løbet af perioden, kan selve procesformen i maleficiumprocesserne ikke have haft afgørende betydning. Skal Cohns påstand have gyldighed, må det bestemmes, om akkusationsprocessen udspillede sig anderledes på kontinentet end i Danmark; der er stadig behov for specialundersøgelser, selv om Cohn i en anmeldelse mente, »as things now stand, I can see no reason why a synthesis should not be achieved«.¹⁰

Cohn havde ingen intention om at skrive hekseforfølgelsernes historie. Han ville vise, hvilke faktorer, der skulle være og var til stede, for at det kunne komme til storstilede forfølgelser. Samme mål havde Richard Kieckhefer, da han i 1976 udsendte »European Witch Trials. Their Foundations in Popular and Learned Culture, 1300–1500«,¹¹ som titelen siger, forsøger han metodisk at skelne mellem disse to lag.

Der fandtes både en folkelig og en lærd opfattelse af hekseriet, og Kieckhefer mener, at tre slags retsdokumenter er de bedste til at fremhæve den folkelige opfattelse, selv om han må indrømme, at den folkelige kultur havde mange fællestræk med den lærde tradition, og at der var utallige muligheder for kontakt mellem de to (s. 4). De tre »superior« dokumenter er 1. fra de processer, der blev ført som akkusationsprocesser og som injuri-processer, idet det var den lokale befolkning, der selv førte processerne,¹² 2. fra sekulære domstole, da disse var mindre tilbøjelige til at indføre lærde begreber end kirkelige

¹⁰ Times Literary Supplement, 18. november 1977, s. 1342.

¹¹ Los Angeles 1976.

¹² Det forekommer dog at være noget af et problem, at af de 21 akkusationsprocesser, Kieckhefer arbejder med, er de 15 fra Schweiz, ligesom halvdelen af de 14 injuri-processer. Medmindre han vil antyde, at hekseprocesserne havde deres ophav i Schweiz (E. W. Monter,

domstole, og endelig 3. fra processer, der blev ført på modersmålet fremfor på latin (s. 28 ff.). Især ét sagforhold lagdes der vægt på i disse processer, *maleficium*. Hekseriet, eller diabolisme, som Kieckhefer betegner fænomenet (s. 6 f.), spillede kun en ringe rolle i den folkelige opfattelse; det var de lærde, der trak dette aspekt ned over *maleficium*-opfattelsen. Nok var diabolisme-anklagerne numerisk få om. 1300, men det var de lærde, der havde indflydelse på lovgivningen, og henimod 1500 var disse anklager øget betydeligt i antal (s. 75). I modsætning til Cohn fremhæver Kieckhefer en markant vækst i *maleficium*-processerne op mod 1500, som ikke blot skyldtes en inkvisitorisk procesform, men også at pesten havde været med til at øge de sociale spændinger, der førte til hekseprocesser. Anklagerne for diabolisme skyldtes en reaktion herpå, idet de lærde ikke kunne forstå *maleficium*, uden at Djævelen spillede en rolle deri (s. 38). For ligesom sakramenterne kun havde virkning med Guds hjælp, kunne *maleficium* kun have virkning med Djævelens hjælp (s. 80).¹³

Kieckhefer forsøger at give en forklaring på de tidlige *maleficium*-processer ved at pege på de sociale spændinger, der opstod efter pesten, da mange mennesker flyttede ind til byerne, hvorefter de kom til at lide af en dyb rodløshed (s. 95); men han generaliserer ud fra forhold i norditalienske byer og skyder en smule til side, at hovedparten af hans »superior« tekster er af schweizisk oprindelse, hvorfor det forekommer noget dristigt at sammenligne. At Kieckhefer dog har fuldstændig ret i, at der må skelnes kraftigt mellem de to lag i hekseprocesserne, fremgår også af andre undersøgelser.¹⁴

I »The Magician, The Witch and the Law« fra 1978¹⁵ forfølger Edward Peters lidt den opfattelse, Cohn havde af begrebet *maleficium*, men lægger hovedvægten andetsteds. Han finder, at det var nekromanterne, der var mål for de lærdes fordømmelse fra det 5. til det 15. århundrede, og at det var derfra, frygten for hekse kom. Af den årsag lægger Peters megen vægt på de politiske processer for *maleficium*, der blev ført ved fyrstehofferne fra det 14. århundrede, hvor den kongelige magt lå på grænsen mellem personlig autoritet og centralistiske tendenser. Hoffolkens usikkerhed i denne situation skulle have fået dem til at beskæftige sig med magi for at sikre deres egen position,¹⁶ men de blev sjældent selv anklagede for magiske handlinger. Det blev derimod deres medhjælpere, og disse blev forløberne for det 15. århundredes hekse (s. 122 ff.).

Jeffrey Burton Russell havde givet udtryk for en totalt anderledes opfattelse af udviklingen i »Witchcraft in the Middle Ages«,¹⁷ der omhandler tiden ca. 400 til 1486, hvor håndbogen »Malleus maleficarum« blev udsendt. Ud fra en betragtning om, at hekseriet var udsprunget af tidligere tiders kætteri, anså han ikke blot europæisk hekseri for en religiøs Djævelkult, men også for en del af den sociale protests historie, hvor den sociale

Witchcraft in France and Switzerland, s. 22), er der en kraftig overvægt til specielle schweiziske opfattelser, om sådanne fandtes, hvilket Kieckhefer dog ikke undersøger.

¹³ Kieckhefer synes dog noget tøvende i sin forklaring, når han skriver, at »a large and apparently growing section of the educated élite found it more *satisfying* (min udhævelse) to explain sorcery as an offshot of diabolism«, s. 80.

¹⁴ Det er interessant, at Kieckhefer uafhængigt af Cohn er kommet frem til den samme opfattelse af processerne i Toulouse, men han indrømmer, at han ikke havde afsløret de norditalienske processer som falsknerier.

¹⁵ Harvester Press.

¹⁶ S. 49 ff. Både her og andetsteds anvender Peters en gennemgang af litterære værker til at belægge sin opfattelse, mens han så godt som aldrig går til de faktiske retssager. I dette tilfælde gennemgår han John af Salisbury's »Policratus«, Walter Maps »De nugis curialium« og Gervais af Tilburys »Otia Imperialia«.

¹⁷ Cornell U.P. 1972.

protest blev udtrykt i religiøs terminologi. Det afgørende for Russell er Djævelpagten, og for at indgå en sådan måtte man være kristen, hvorved hekseriet bliver til kætteri.¹⁸ Fra begyndelsen af det 11. århundrede foregik udviklingen i opfattelsen af hekseriet i nær tilknytning til de kætterske bevægelser, og fra om. 1200 udgjorde katharismen den virkelige indflydelse; især i de områder, hvor denne havde været mest udbredt: Frankrig, Norditalien, Nederlandene og Tyskland.¹⁹ Russell går dog videre og hævder, at enkelte af de kætterske sekter kom så nær på det klassiske kætteri, f. eks. Adamiterne, Den Frie Andes kættere og Luciferanerne,²⁰ at de ikke blot inspirerede hekseriet, men selv var hekse.

Når det kom til hekseprocesser, skyldtes det dels »folkeligt hysteri«, der blev udtrykt både ved indflydelse på udformningen af lovene og ved folkelig vold (s. 148), og dels en organiseret, selvretfærdig repression af de elementer, der blev anset for at være repræsentative for den endelige fjende, den fjende, der havde været medvirkende til at opløse det tidligere stabile samfund (s. 203). Hekseprocesserne udspillede sig først i de samfund, der var blevet hårdest ramt af det 14. århundredes sociale og økonomiske kriser, hvilket medførte fremmedgørelse og tab af tilliden til den kirke, der ikke havde kunnet beskytte befolkningen mod forandringerne. Og der lå realiteter bag. Den gamle eller midaldrende kvinde blev ladet tilbage i landsbyen, når de unge flyttede til byerne, og det øgede hendes følelse af bitterhed og isolation, hvorfor hun havde tendens til at deltage i heksenes ritualer (s. 202). Hekseriet var derved det stærkest mulige udtryk for social utilfredshed (s. 226).²¹ Det er forståeligt, at Cohn gør sig omhu med at finde en forklaring på Russells standpunkter; dog forekommer det ikke helt troligt, når han antyder en inspiration fra »the spectacle of the psychedelic and orgiastic experiments of the 1960s«.²²

Hekseprocessernes funktion

Macfarlanes kritik af Trevor-Roper viste sig at få bred tilslutning op gennem 1970'erne. De regionale heksetros-studier gik deres sejrsgang. Alan Macfarlane lagde selv ud i 1970 med »Witchcraft in Tudor and Stuart England«.²³ Macfarlane er historiker, men har drevet feltarbejde i Nepal, og hans socialantropologiske metode gav sig da også udslag i denne bog, som efterfølgende forskere har anerkendt deres gæld til. Den afgørende forskel i forhold til tidligere værker er, at Macfarlane studerer de mennesker, der på den ene eller anden måde var involverede i processerne og sætter dem i relation til det samfund, de levede i, fremfor at fokusere på de ideologiske og institutionelle faktorer. Der er i

¹⁸ Derfor er det mærkeligt, at han s. 168 undrer sig over, at jøder, som socialt udskudte, ikke blev anklaget for hekseri.

¹⁹ S. 124. Russell må have en noget bredere opfattelse af katharismen, end ellers er gældende, såfremt den skulle have været udbredt alle disse steder. Se Arno Borst, *Die Katharer*. Stuttgart 1953.

²⁰ S. 142. Cohn kommer efter flere overvejelser frem til, at der aldrig eksisterede en sekt, der kaldte sig Luciferanere: 1. fordi de ikke nævnes i samtidens inkvisitionsmanualer, og 2. fordi de talopgivelser, der blev hæftet på dem, må anses for vildt overdrevne. Cohn, s. 56 f.

²¹ Russell er den eneste af de nyere »heksetros«-forskere, der giver udtryk for, at der lå realitet bag fænomenet, og det kan kun skyldes, at han i så høj grad forbinder hekseriet med kætteri. Desværre er han meget inkonsistent i sine opfattelser, som når han s. 177 hævder, at hekseriet spredte sig ind i Alperne i hælene på inkquisitionen, for derefter s. 200 at mene, at de mange hekseprocesser i Alperne skyldtes, at bjergene i århundreder havde været tilflugtssted for Valdenserne. Hvordan det skal forbindes med hans opfattelse af, at hekseriet var stærkest i agrare områder, der var blevet ramt af krisen, er svært forståeligt.

²² Cohn, s. 125.

²³ London 1970.

virkeligheden tale om en »historisk antropologi«, og det er karakteristisk, at den engelske socialantropolog E. E. Evans-Pritchard skrev forordet til bogen.

Macfarlane har valgt Essex som undersøgelseområde, og tre nabolandsbyer i dette grevskab til et case-study over en 40 års periode; processerne blev undersøgt ud fra den tidsmæssige fordeling (faldt processerne spredt ud over hele perioden, eller var de grupperet inden for bestemte år), den geografiske fordeling (var nogle områder hårdere ramt af processer end andre), mens personerne blev studeret ud fra alder, køn, erhverv, slægtskabsrelationer, civil stand og klassetilhørsforhold; og som hos antropologerne blev de set i forhold til hinanden og ikke som isolerede individer. Det blev undersøgt, hvorledes en person blev mistænkt for hekseri (idet studier over afrikansk hekseri havde opfattet anklagerne som et produkt af givne situationer), og hvilke skader og spændinger, der var knyttet til processerne. Endelig blev processerne sat i relation til andre faktorer, som f. eks. ændringer inden for lægevidenskaben, religiøse forhold, sociale konflikttyper og økonomisk organisation.

Ud fra disse enkeltundersøgelser er det klart, at heksetroen var en normal del af landsbylivet, og at der skulle specielle forhold til, før det kunne komme til processer; Macfarlane mener endog, at en hekseproces var et udslag af lokale faktorer (s. 30), der naturligvis havde deres fundament i mere generelle årsager. Hvis flere personer i forskellige landsbyer blev anklaget på samme tidspunkt, finder han ikke, at der var tale om epidemier, at mistanken blev spredt fra sted til sted, men at ensartede forhold var på spil på samme tid. En anklage opstod som regel som resultat af, at en række familier mistænkte en person, som de følte havde udsat dem for kontinuerlig overlast. I disse situationer spillede to forhold en rolle: 1. at en bestemt adfærd var fælles for heksene, at de tiggede, og at de mumlede forbandelser eller ukvemsord, når de blev afvist (s. 189), (og at der naturligvis på et eller andet tidspunkt efter forbandelsen fulgte et uheld for den, der havde afvist dem, og at dette uheld blev tilskrevet heksens forbandelse), og 2. at det var de moderat fattige i en landsby, der blev anklaget, mens ofrene som regel var lidt bedre stillede (s. 151). I virkeligheden var det ofret, der havde foretaget et brud på god opførsel og af den grund følte sig skyldig og blev urolig over at have vist den tiggende bort; det paradoksale var, at heksen derved blev hadet og frygtet som årsagen til denne følelse (s. 174). Der var altså tale om en projektion af egen skyldfølelse.

Macfarlane hævder, at hekseri-anklagerne derved afspejlede spændingerne mellem et ideelt naboforhold og behovet for økonomisk og social forandring (s. 161), og de var udtryk for overgangen fra et højt integreret, gensidigt afhængigt landsbysamfund til et individualistisk (s. 197).²⁴ Forandringerne i besiddelsesrelationerne have skabt en gruppe fattige landsbybeboere, hvis bånd til de lidt mere velstående blev mere og mere spinkle. Folk måtte i stigende grad afgøre, om de ville investere deres rigdom i at opretholde de gamle og fattige på en passende levestandard eller i forbedringer, der kunne bringe

²⁴ Macfarlanes opfattelse af et stærkt integreret middelaldersamfund er åben for diskussion. I sin sidste bog »The Origins of English Individualism« (1978) har han placeret overgangen i det 13. århundrede, og det medfører naturligvis, at hekseprocesserne ikke kan være udtryk for denne overgang (hvis han har ret i, at en sådan fandt sted). Desværre har han næsten ikke beskæftiget sig med hekseprocesser siden 1970. Til trods for, at Macfarlane som den første kraftigt understregede, at hvert område skulle undersøges for sig, hvorved en forklaringsmodel kun kan have gyldighed for det studerede område (in casu Essex), er det for danske forhold af betydning, at han har opgivet sin teori om hekseprocessernes drivkræfter, idet fremtrædelsesformerne for det 17. århundredes jyske hekseprocesser i høj grad svarede til de essexiske. Ingen vil vel hævde, at der foregik en overgang på det tidspunkt i Jylland.

dem selv på niveau med deres lige så velstillede naboer, ved at investere i landopkøb (s. 205). Hekserianklagen kunne afhjælpe denne konflikt, idet man derigennem kunne afskære sig fra sin formodede angriber, fra den fattige kvinde, uden at skulle tage sin opførsel op til revision.

Macfarlane var naturligvis også kommet frem til, at den altovervejende del af de anklagede var kvinder. Medmindre man skal godtage samtidens forklaring og hævde, at »femina« betyder »mindre tro«,²⁵ at kvinder generelt var mere rede til at falde i Djævelens snarer, så er spørgsmålet om det overvældende antal anklagede kvinder et af de sværest besvarlige inden for heksetros-forskningen. Macfarlane hævdede, at kvinderne var mest udsatte for anklager, fordi de havde størst modstandskraft over for den sociale forandring, der var i gang; de var sædvanligvis mere intimt forbundne med forskellige landsbygrupper, end mændene var, og disse følte sig usikre over for kvinderne, når samfundet var i oprør.²⁶

To engelske sociologer Alan Anderson og Raymond Gordon har i en kort artikel »Witchcraft and the Status of Women – the Case of England«²⁷ søgt at forklare de tilsyneladende mindre omfangsrige hekseforfølgelser i England med, at kvinderne dér havde en anden social status end kvinderne på kontinentet. Det gav sig udslag i, at de synes at have mødt få forhindringer, når de drev forretning, at en del enlige kvinder kunne gå ind i tekstilindustrien, mens andre delte ledelsen af den hjemlige produktion med deres mænd (s. 179), samt at det var en konsekvens af den elizabethanske regeringsperiode. Det var svært at betragte kvinder som generelt intellektuelt eller moralsk mindre-værdige eller som onde i bund og grund, når der stod en dronning i spidsen for et land med militær succes, økonomisk og handelsmæssig fremgang (s. 180).

I sit bidrag til essay-samlingen »The Damned Art«²⁸ antyder Stuart Clark i »King James' Daemonologie. Witchcraft and Kingship« et korrektiv til Macfarlanes opfattelse af, at hekseprocesserne var et udslag af lokale spændinger. Hovedformålet med Clarks essay er at sætte den skotske kong James I.s »Daemonologie« i relation til kongens opfattelse af monarkiet. Clark finder, at værket var nært knyttet til forudsætningerne for det gudsbestemte monarki; kongens kristne retsaffenhed gjorde ham til Djævelens vigtigste mål, men beskyttede ham samtidig mod dennes rænker. I hekseforfølgelsernes teori og praksis fandt James et fuldendt instrument for sine kongeideal.

Clark mener, at James førte de kontinentale ideer om pagt og sabbat til Skotland i 1590 med udgivelsen af sin bog (for øvrigt efter sin bryllupsrejse til Danmark), og derudfra slutter han, at nok var hekseri-anklagerne »no doubt related to social conditions in the preindustrial world, but pattern of persecution (min fremhævelse) could be influenced dramatically from above« (s. 164).

De processer, Macfarlane havde studeret i Essex, var enkelt-processer med 1-2 anklagede. Andre steder så mønstret imidlertid ganske anderledes ud, og i »Witch Hunting

²⁵ Malleus maleficarum, I. del, spørgsmål 6 (London 1971). Malleus maleficarum blev udgivet i Köln i 1486 af de to dominikanere Henrik Institoris og Jakob Sprenger.

²⁶ S. 161. Siden jeg læste »Witchcraft« første gang, har jeg undret mig over, hvorfor kvinderne skulle være de mest udsatte, når de samtidig var mest modstandskraftige. På Nordisk Forskerkursus i Historisk Antropologi, september 1980, fik jeg mulighed for at tale med Macfarlane herom. Nu skal man nok helst ikke spørge om, hvad en person har ment med noget, der er skrevet 10 år tidligere; men han forklarede, at kvinderne forsøgte at bevare den solidaritet, der tidligere havde hersket i landsbyerne, og da denne blev anfægtet, var det kvinderne, der blev anklaget.

²⁷ British Journal of Sociology vol. 29, no. 2 June 1978.

²⁸ Ed. by Sydney Anglo, London 1977.

in Southwestern Germany 1562-1684»²⁹ undersøgte H. C. Erik Midelfort masseprocesser med over 20 henrettede på et år. Sydvesttyskland dækker stort set det nuværende Baden-Württemberg, hvorfra der mellem 1561 og 1670 kendes til lidt over 3200 henrettelser; blot ca. 7 % blev henrettede i enkelt-processer, processer med op til 10 henrettede udgjorde ca. 31 %, mens processer med over 20 dækkede 40 % (p. 72). Det er Midelforts opfattelse, at masseprocesserne kom sent til SV-Tyskland, idet der fra 1400 til 1560 kun kendes 88 henrettelser.³⁰ Årsagerne til masseprocesserne finder Midelfort bl. a. i en udvidet anvendelse af tortur og en fornyet interesse og frygt for Djævelen. Her spillede heksemytologien, som påpeget af Cohn, en væsentlig rolle. En del af mytologien var forestillingen om sabbaten, som var den »festlighed«, hvor det mentes, at heksene mødte Djævelen for at feste på stegte barnelig, ristede tudser o. l. samt for at aftale nye onde gerninger. Det var en begivenhed, hvor op til flere hundrede hekse mentes at deltage. Dette medførte, at når myndighederne havde fået fat på den første heks, så kørte rouletten, for ved hjælp af tortur blev hun tvunget til at nævne (udlægge) alle dem, hun havde set og kendte på sabbaten. Det var netop særkendet ved masseprocesserne: at de afhang af udlæggelser i stor stil. Det er karakteristisk, at stereotypen af en kvinde som heks blev udvisket under en heksejagt; jo længere tid der fandt processer sted i et område, desto flere mænd blev involverede. Fra at begynde med den »normale« rate på 8-12 % anklagede mænd, endte man med 50-50 anklagede. Det betød, at mens enkelt-processerne nok havde en rensende funktion, forstået på den måde, at befolkningen selv følte, at samfundet blev gjort stærkere og mere sammenhængende, når de personer, der skabte splid og frygt, blev eliminerede, så havde masseprocesserne en disfunktionel karakter, idet de gjorde samfundet svagere og »torn by suspicion and resentment« (s. 4).

Uden direkte at gå ind i den diskussion, der blev ført omkring århundredskiftet i Tyskland, om hvorvidt katolikkerne eller protestanterne var de værste heksejægere,³¹ kan Midelfort slå fast, at fra slutningen af det 16. århundrede blev katolikkerne betydelig hårdere i deres behandling af hekse, end protestanterne var, hvilket han mener skyldes »a reaction to Protestant pressure« (s. 63). I et forsøg på at opstille et utvetydigt billede af egen konfession afviste både katolikker og protestanter doktriner og praksis, som tidligere havde været fælleseje. De havde været fælles om en »forsyns«-tradition, som først var blevet udviklet af katolikken Martin Plantsch og derefter overtaget af protestanten Johann Brenz. De lærte, at Gud var årsag til menneskenes lidelse p.g.a. disses synder, og at man ikke skulle anklage gamle kvinder derfor, selv om disse måske selv troede derpå (s. 34 ff.). Mens protestanterne indtil 30-års krigen i Württemberg stort set ikke modarbejdede denne opfattelse, faldt katolikkerne fra. Andre forhold spillede dog også ind, såsom religiøs uro, krigsfrygt, epidemier og voldsomme uvejr, når man begyndte at forfølge hekse (s. 88).

I et forsøg på at forklare kvindernes rolle i processerne griber Midelfort John Hajnals teorier om et ændret ægteskabsmønster i det 16. århundrede, som gav sig udslag i en højere ægteskabsalder og mange ugifte kvinder. Disse kunne få identitetsproblemer og komme i en rollekonflikt, hvortil kom en gruppe på 10-20 % enker, som nok var i samme

²⁹ Stanford U.P. 1972.

³⁰ Ud over at dette forhold muligvis skyldes kildematerialet, er det den generelle opfattelse, at processerne først virkelig tog fart fra midten af det 16. århundrede. Karsten Sejr Jensens upublicerede speciale »Trolldom i Danmark 1500-1588«, Historisk Institut, Københavns Universitet 1980, bekræfter dette indtryk.

³¹ Se katolikken Johann Diefenbach, *Der Hexenwahn vor und nach der Glaubenspaltung in Deutschland*. Mainz 1886 og protestanten Georg Längin, *Religion und Hexenprozess*. Leipzig 1888.

krise; han finder, at disse usikre familiemønstre kan have været årsag til, at kvinderne blev udsatte for angreb (s. 184).

Da Jura-regionens hekseprocesser havde fællestræk med processerne i Essex, Sydvesttyskland og Frankrig, valgte E. William Monter dette område for sit studie »Witchcraft in France and Switzerland. The Borderlands during the Reformation«.³² Denne region på begge sider den fransk-schweiziske grænse var også interessant, fordi den, udover at være delt mellem forskellige regeringer, var splittet op mellem calvinister, katolikker og protestanter. Monter studerede forholdene i Genève, Franche-Comté og de områder, der blev regeret af Basel, Bern og Fribourg. Hans væsentligste resultat er påvisningen af distinkte forfølgelsesmønstre i de forskellige områder.

I Genève synes myndighederne at have været mere optagne af kætteriaspektet i processerne end af maleficium-spørgsmålet, selv om der også skulle foreligge maleficium, for at anklagen kunne føre til domfældelse (s. 55). Monter så hekseprocesserne i Genève som et opgør mellem calvinismen og den oprindelige heksetro blandt befolkningen, som endte med, at calvinismen påvirkede folketroen så meget, at det afgørende i processerne blev de dele, der blev anset for alvorlige moralske afvigelser (s. 42). Dommernes usædvanlige mildhed er overraskende, idet kun om. 20 % af de anklagede blev henrettet, til gengæld blev en meget stor del landsforvist.³³ Dommerne i Genève viste ifølge Monter lige så stor skepsis over for den anklagedes skyld som over for dennes uskyld; de havde da heller ikke tilbøjelighed til at anholde de udlagte, tortere dem og derved begynde masseprocesser (s. 48 ff.).

Det er markant, at det mest almindelige maleficium efter 1605 i Genève var djævlbesættelser, men Monter finder, at besættelsesbegrebet var indbygget i den folkelige heksetro i Franche-Comté,³⁴ hvilket klart viser den folkelige opfattelses indflydelse på processernes udformning. Men antallet og domsniveauet må i Franche-Comté være blevet reguleret af myndighederne; i 1604 udgik et edikt fra Bruxelles (Franche-Comté blev på det tidspunkt regeret sammen med de spanske Nederlande) og derefter steg antallet af processer (s. 73). Dog blev de lokale dommers afgørelser ofte omstødt, når kendelserne blev appelleret til en højere retsinstans. Dette synes at være et generelt fænomen, når der eksisterede mulighed for appel i hekserisager.³⁵

Processerne i de områder, der blev regeret fra Basel, Bern og Fribourg, viste en fundamental ensartethed til trods for de forskellige politiske og religiøse tilhørsforhold. Det drejede sig om små panikudbrud, hvor 4–10 personer i løbet af 8–14 måneder blev anholdt, torteret og nogle få henrettet, hvorpå der i flere år var forholdsvis roligt, indtil denne cyklus gentog sig (p. 88 ff.). I modsætning til Sydvesttyskland synes de protestan-

³² Cornell U.P. 1976.

³³ Der må stilles spørgsmålstegn ved, om en landsforvisning af en ældre kvinde kan betragtes som en mild straf. I 1625 blev Karen Hansdatter »Goedags« fra Herrestrup (Grevinge s. Ods h.) anklaget for trolddom og dømt til at rømme land og rige. Men enten sad hun dommen overhørig, eller også vendte hun hurtigt tilbage, for sommeren 1626 blev hun halshugget, fordi hun ikke havde fulgt den idømte straf. (RA M.18083, Regnskab for Dragsholm Slot len 1625–27).

³⁴ S. 72. Den kendteste besættelsessag i Frankrig var besættelsen af Ursuliner-klostret i Loudon, hvor præsten Urbain Grandier blev brændt i 1645. Her over har Aldous Huxley skrevet romanen »The Devils of Loudon«, og Ken Russell instrueret filmen »The Devils«. I Danmark er den kendteste besættelsessag besættelsen i Tisted 1694–96.

³⁵ Se nedenfor for Pariser-Parlamentets jurisdiktionsområde; mens ca. 85 % af processerne i Jylland mellem 1609 og 1687 ved 1. instans endte med en skyldig-kendelse, blev kun ca. 50 % af de anklagede dømt til bålet ved landstinget, hvortil alle hekseprocesser efter 1576 skulle appelleres.

tiske områder i det franske Schweiz at have været strengere i deres forfølgelser end de katolske.³⁶

Monter undersøgte naturligvis også kvindernes rolle i disse processer og kom frem til, at der var mange enker blandt de anklagede, men mener, at det nok i højere grad afspejlede deres aldersgruppe, hvorved billedet af den typiske heks som en gammel kvinde understreges. De mange kvinder var et udtryk for en projektion af det patriarkalske samfunds sociale frygt over for atypiske kvinder, og den almindelige opfattelse var, at disse kvinder kun kunne hævne sig gennem magiske midler, hvis de blev udsat for overgreb (p. 124). Det står i modsætning til de engelske hekse, idet heksene i Jura-regionen som oftest var en moralsk laverestående person; »thieves, sexual offenders, and above all habitual quarrellers are easy to find among Jura witchcraft suspects«.³⁷

Macfarlane og Midelfort var teoriskabende for hhv. enkelt- og masseprocesserne; også franskmanden Robert Muchembled hører med til de betydeligere teoridannere. I en stor artikel fra 1978 »Sorcières du Cambrésis. L'acculturation du monde rural aux XVIe et XVIIe siècles«³⁸ udfoldede han sin teori om hekseprocessernes funktion, som han kortere havde behandlet i »Culture populaire et culture des élites«.³⁹ Muchembleds undersøgelsesområde er Cambrésis-regionen i det nuværende nordlige Frankrig, som i det meste af den undersøgte periode hørte til de spanske Nederlande; han undersøger kun de processer, der foregik på landet, idet de udgjorde hovedparten af de førte processer. Det er et meget ambitiøst forsøg på at sætte hekseprocesserne i sammenhæng med de kulturelle, religiøse og socio-økonomiske forandringer i området. Henimod 1590 var protestantismen forsvundet fra Nederlandenes sydlige provinser, men myndighederne forsøgte stadig at udrydde de mindste spor, af hvilken grund der blev iværksat en rekatoliseringsproces. Det var en del af en plan om at frembringe et nyt menneske, ledet af lydighed, fromhed, sans for arbejdets værdier etc.; og det var de spanske kongers mål at overvåge og kontrollere deres undergivne fuldt ud. Heksenes funktion blev at være med til at skabe dette nye menneske, idet der blev sat et veritabelt kulturelt korstog, en akkulturationsproces, ind mod de agrare områder (s. 160).

³⁶ S. 105. Heraf fremgår det klart, at hekseforfølgelserne var udslag af lokale forhold, og at der ikke kan tales om, at de var et ensartet fænomen over hele Vesteuropa.

³⁷ S. 135. Monter giver en meget nødtørftig forklaring på processernes funktion i Jura-regionen. »How, then, can we construct a comprehensive explanation for the sociological dynamics of Jura witchcraft? Perhaps we can do so best by thinking in cumulative or accretive terms« (s. 140), hvorefter han nævner, at 90 % af de anklagede bestod af folk, der blev anset for at være farlige naboer, fordi de udøvede maleficium efter at have skændtes med naboerne, eller af folk, der blev udlagt af dømte hekse.

³⁸ Dupont-Bouchat et al., *Prophetes et sorcières dans les Pays-Bas XVIe-XVIIIe siècle*. Paris 1978. Dette værk indeholder tre store artikler, foruden Muchembleds også Marie-Sylvie Dupont-Bouchats »La répression de la sorcellerie dans le duché de Luxembourg aux XVIe et XVIIe siècles«, der stort set bygger på samme grundopfattelse som Muchembleds. I 1979 udsendte Muchembled desuden »La sorcière au village«, der først og fremmest er en kommenteret kildeudgave.

³⁹ Paris 1978. – Det er tankevækkende at se, hvorledes der inden for et år udkommer to værker med samme sigte: en forklaring af folkekulturens forhold og konflikt med den lærde kultur: Muchembleds dybtgående studie af franske forhold og Peter Burkes oversigtsprægede »Popular Culture in Early Modern Europe« (London 1978). Begge arbejder med en akkulturationsteori, hvilket emne var genstand for en af sektionerne ved 12. Internationale Historikerkongres i Wien 1965. På daværende tidspunkt blev akkulturationsteorien ifølge den udgivne rapport dog især anvendt på ekspansionsproblematikken og oldtidshistorien; og der går således mindst 10 år, før teorien får gennemslagskraft inden for andre felter.

Filip II befalede i 1592 generalguvernøren at indlede undersøgelser mod dem, der var »desvoez et dédiez du tout au diable, en renonçant à Jésus Christ« (s. 165), og mens der kan findes 68 processer mellem 1551 og 1600, så steg antallet til 110 mellem 1601 og 1650. Antallet af processer i de enkelte landsbyer var højst varierende, og Muchembled tilskriver det følgende tre faktorer: lokale eller kronologiske forskelle i akkulturationsprocessen, den hastighed, hvormed de gamle magiske sikkerhedsstrukturer brød sammen, og endelig den mulige tilstedeværelse af andre former for individuel eller kollektiv afreagering (s. 228). Muchembled lægger vægten på akkulturationsprocessen og anfører, hvorledes de ledende lag i de landsbyer, hvor der blev ført processer, borgmestre og fogeder, bad om at få sat processer i gang, idet de lovede at betale en del af omkostningerne, (og for det meste kom de til at udrede så godt som alle); anklagere og vidner synes at komme fra landsbyernes øverste sociale, økonomiske og politiske lag, mens mistænkte kom fra de lavere lag. Når Muchembled lægger vægt på akkulturationsprocessen, skyldes det, at han finder, at processerne foregik i en forvirret, rituel uro, skabt af ubevidste spændinger og fremkaldt af den totale ændring af universet, som foregik, således at hekse blev benyttet af deres landsbyfæller som en syndebuk, et sonoffer, som de overførte deres had, frygt og vanskeligheder på (s. 161).

Det er givet, at der foregik en akkulturationsproces, der gav sig udslag i bedre skoleundervisning, sexuel repression, offensiv mod præsternes moralske vandel etc.; problemet er dog, at Muchembled i virkeligheden anvender hekseprocesserne til at påvise sin akkulturationsteori og vice versa.⁴⁰

Muchembled påpeger imidlertid et forhold af umådelig stor betydning for heksetrosforskningen. De vidneudsagn, der blev afgivet i processernes indledende fase af den mistænkte naboer, indeholdt aldrig beskrivelser af de dæmonologiske sider af hekseriet (sabbat, pagten med Djævelen etc.). De blev først bragt ind i billedet, når dommerne begyndte deres afhøring af de anklagede. Muchembled mener, at dommerne i Cambrésis-regionen havde behov for det dæmonologiske aspekt for at idømme dødsstraf (s. 193 ff.). Det helt afgørende er dog, at man med denne erkendelse må sige, at der fandtes 2 lag i *hekseforfølgelserne*: et folkeligt, der lagde vægt på maleficium-aspektet, og et lærd, der fremhævede hekseriaspektet. Det folkelige lag kan i sine grundtræk anses for at være nogenlunde det samme over hele Vesteuropa, men er mange steder umuligt at bringe frem i lyset, fordi 1. instans – retsdokumenterne – er gået til grunde. Det betyder, at mens det blot for nogle få år siden var den herskende opfattelse, at forholdene i England⁴¹ var anderledes end i de andre vesteuropæiske lande, så kan man nu se, at den folkelige opfattelse fandtes overalt, og at det lærde lag under specifikke betingelser blev lagt ind herover.^{41a}

⁴⁰ S. 224 redegør han for, at ingen af dem, der vidnede i landsbyen Bazuel i 1599 og 1601 »ne savent écrire«, og da han så vil vise udviklingen frem til 1620, tager han et eksempel fra landsbyen Crespin, hvor der ikke blev ført hekseprocesser, og beskriver, hvorledes flere i denne landsby selv kunne underskrive dokumenter.

⁴¹ I denne sammenhæng skal også Danmark inddrages, idet de dæmonologiske sider var yderst rudimentære og først fremkom under den tortur, der fulgte en domfældelse, men næsten fuldstændig manglede i bønders og borgeres vidneudsagn.

^{41a} Allerede i 1964 på den 7. internationale kongres for antropologi og etnologi havde den danske folkemindeforsker Gustav Henningsen i sit foredrag »Witch-Belief in Daily Life« antydnet et sådant forhold, dog uden at antydningen blev taget op. »In addition to the witch hunting carried out by the state and the church ... a popular witch hunting took place before and during as well as after the Inquisition«. (VIIe congrès international des sciences anthropologiques et ethnologiques, Moscou 3. aout–10. aout 1964. Vol. 8. Moskva 1970, s. 38.

Med europæerne kom Djævelen og dermed også hekseprocesserne til Amerika; og mens nogle af de sidste processer fandt sted i Europa, brød de mest omfangsrige, de engelske kolonier kom til at opleve, ud i Massachusetts. De foregik i og omkring Salem, i nærheden af Boston.⁴² Poul Boyer og Stephen Nissenbaum har med anvendelse af aldrig tidligere benyttet kildemateriale skrevet den Macfarlane-inspirerede »Salem Possessed. The Social Origins of Witchcraft«.⁴³ Boyer og Nissenbaum er meget sociologisk orienterede, og med udgangspunkt i de hekseprocesser, der fandt sted i 1692, foretager de »network«-analyser⁴⁴ af de anklagede, anklagerne og deres familier.

I 1630'erne begyndte byen Salem at udvide sit jordtilliggende, da den jord, der oprindeligt hørte til byen, ikke længere kunne brødføde befolkningen; og de farmere, der flyttede ud, ønskede, som tiden gik, selvstyre. Men da Salem Town efterhånden blev et stadigt større handelscentrum, havde myndighederne ingen intentioner om at miste kontrollen over de agrare områder, der ikke blot gav skatteindtægter, men også leverede de fødevarer, Salem Town ikke selv kunne producere. I 1672 fik de agrare områder, Salem Village, som området blev kaldt, autonomi i kirkelige anliggender, alligevel var der splid mellem indbyggerne, idet en del fandt dette forhold passende, mens andre søgte at udvide Salem Villages politiske og økonomiske magtsfære (s. 39 ff.). Det var de farmere, der boede i nærheden af Town, og som ikke blot havde let adgang til markedet, men også havde den fordel, at deres jord var bedre, der følte et tilhørsforhold til Town; Boyer og Nissenbaum er i stand til at påvise, hvorledes de påståede hekse og deres anklagere i det »store og hele« boede i hver deres ende af Salem Village (s. 35), og at det især var den grad af tilknytning, den enkelte havde til Town, der fik betydning, når der blev rejst hekserianklager (p. 192). Hekseprocesserne var i deres grund et udtryk for en konflikt mellem det feudale Salem Village og den før-industrielle kapitalisme, Salem Town stod for, og som også, måske især, blev betragtet som en moralsk trussel (s. 105) mod meget af det, som selve ordet »puritanisme« indeholdt: social stabilitet, orden og en disciplinering af sanserne. Men det var en på forhånd tabt kamp, heksejægerne førte; det var en modoffensiv midt i et stadigt tilbagetog, hvor de forsøgte at bekæmpe de økonomiske og sociale kræfter, der omdannede New England i disse år (s. 221). Det var da også markant, at lederne af den gruppe, der repræsenterede nære forbindelser til Town, aldrig personligt blev anklaget, de var for umulige at ramme.⁴⁵

Salem-processerne fandt sted så sent, at Boyer og Nissenbaum antyder, at havde der været vilje til det, kunne hændelserne i stedet været blevet drejet i retning af de religiøse »revivals«, der nogle årtier senere blev et markant træk i amerikansk socialhistorie; for det skal erindres, at det altid var anklagerne, der bestemte, at der var tale om hekseri.

⁴² Arthur Miller har baseret sit kendte skuespil »Heksejagt« (The Crucible) på disse begebenheder.

⁴³ Harvard U.P. 1974.

⁴⁴ I B. J. Siegel (ed.), Annual Review of Anthropology III. Palo Alto 1974 giver J. Clyde Mitchell i artiklen »Social Network« en oversigt over »network«-analyser.

⁴⁵ Boyer og Nissenbaum gennemfører deres analyser forbilledligt; men deres tese lider af en alvorlig skavank, idet kun 25 af de 142 personer, der blev angivet for hekseri, boede i eller nær Salem Village. »In the town of Andover alone, there were more arrests than in Salem Village itself«, s. 33. De er selv klar over dette problem, men fordi de anklagede i Salem Village i de fleste tilfælde bekræftede de anklager, der blev rejst andetsteds, mener Boyer og Nissenbaum, at de underliggende faktorer i Salem-processerne lå dybere end de sædvanlige nabostridigheder, der havde været baggrunden for de tidligere hekseprocesser i New England. Når det tages i betragtning, hvorledes udlæggelserne i masseprocesserne, som beskrevet af Midelfort, fungerede, må deres opfattelse dog tages »cum grano salis«.

Ligesom Salem-processerne begyndte de såkaldte Blåkulla-processer i Sverige som børneprocesser, hvor børn udlagde voksne for at have ført dem til Blåkulla, åbenbart inspireret og anført af større børn; de svenske processer fortsatte dog med at være dominerede af børns aktive medvirken. Især herom har Bengt Ankerloo beskæftiget sig i »Trolldomsprocesserna i Sverige«;⁴⁶ han deler de svenske processer op i to perioder: en fra middelalderen og til midten af det 17. århundrede, hvor maleficium næsten alene dominerede, og perioden 1668–77 med de store processer i Dalarna, Norrland og Stockholm, hvor de dæmonologiske ideer vandt indpas.⁴⁷

Allerede ved de første forhør i Älvdalen og Lillhärdal i 1668 fandtes de indslag i tilståelserne og vidneudsagnene i det væsentligste, der skulle komme til at give de nord-svenske processer deres særpræg: rejsen til Blåkulla, børnedeltagelse, aktiviteterne i Blåkulla med indvielse, dåb, mad og drikke, dans og horen med Djævelen. Disse temaer optrådte med lokale variationer langs den norrlandske kyst, i Uppland, Västmannland og Stockholm.

Ankarloo finder to faktorer, der var instrumentale i at give processerne det store omfang, de fik. Den ene var de svenske præster, der stod for den indledende indsamling af fakta og vidnesbyrd, (og der er eksempler på, at nogle præster lod børn med enslydende versioner komme frem, mens de holdt dem med afvigende versioner tilbage) (s. 314 ff.), og den anden var den måde, rygterne spredtes på. Det skete bl.a. gennem rejsende: håndværkere og daglejere, samt gennem specielle institutioner, der opstod for øjeblikket, de såkaldte »visgossar«. Det var børn, der kunne udlægge hekse, selv om de aldrig før havde set dem, – undtagen måske i Blåkulla (s. 306 ff.). Disse børn fik betydning for, at vidneafgivelserne blev forholdsvis mekaniske i deres gentagelser af forholdene i Blåkulla; men det fik også stor betydning, at de omrejsende domstole i begyndelsen anså overensstemmelse i vidneafgivelserne for et vigtigt indicium på skyld. Da ikke alle detaljer kunne kontrolleres, blev nogle enkelte spørgsmål anset for de væsentligste: hvornår de red til Blåkulla? hvem der var med? hvad de red på? hvordan de var klædt? o. l. Disse spørgsmål blev snart så kendte, at skønt man i de første vidneudsagn kunne møde personlige variationer, så blev selv de »spontane« vidneafgivelser efterhånden centreret om de spørgsmål, der interesserede retten. Denne blev oven i købet så glad for sin metode, at den tillod afvigelser i andre detaljer, hvorved hele metoden i virkeligheden faldt til jorden. Dertil kom, at børnene var meget dygtige til at ændre svar, hvis de havde afgivet en forklaring, der ikke stemte med de tidligere (s. 250 f.).

Det helt afgørende spørgsmål om, hvorfor processerne netop slog ud i slutningen i 1660'erne i Sverige, kan Ankarloo dog ikke komme ind på livet af; han mener, at årsagerne skal findes på by- og sogneniveau, på samme måde som Macfarlane, men hævder, at det er svært at opnå forståelse af mekanismerne p.g.a. de meget stereotype spørgsmål fra dommerne (s. 276). Gennem sindrige beregninger kommer han dog frem til, at de mellemste og øverste lag blev relativt hårdest ramt (s. 285). Endelig antyder han et diffusionsmønster, hvor børnene spillede en væsentlig rolle: i de baskiske processer om. 1610, i 1620'erne i Bayern og i 1650'erne i den norske Finmark.

Det er en forfølgelse af samme type (pludseligt opstående og med et meget stort antal involverede børn), danskeren Gustav Henningsen har gjort til genstand for sin disputats

⁴⁶ Lund 1971.

⁴⁷ Det er tankevækkende, hvorledes det synes at være et generelt træk i sene processer, at de var domineret af børn. Det fremgår af Midelforts »Witch Hunting«. Også besættelsen i Tisted (se Anders Bæksted, København 1959–60) kan i sin indledning betegnes som en børneprocess.

»The Witches' Advocate. Basque Witchcraft and the Spanish Inquisition (1609-1614)«,⁴⁸ hvor han dokumenterer spredningsmønstrer langt mere overbevisende end Ankarloo.

I 1608 var det i Pays de Labourd blevet kendt, at antallet af hekse var steget foruroligende blandt befolkningen, hvorfor den franske konge beordrede en tilbundsgående undersøgelse sat i gang. I slutningen af 1608 vendte en ung spansk kvinde tilbage til sin fødelandsby Zugarramurdi i det nordlige Navarra, hvor hun fortalte, at hun havde været medlem af heksesekten i Sydfrankrig. Hun havde dog fået samvittighedskvaler, havde forladt hekse og havde fået absolution. Men hun kunne oplyse, at hun også havde deltaget i sabbater i Zugarramurdi og kunne derfor også oplyse, hvem der var hekse i landsbyen. Det skabte kolossal uro, og i en overophedet stemning tilstod en række personer, at de var hekse. Hele postyret syntes at være kunnet sluttet på dette tidspunkt, da de øvrige landsbybeboere tilgav hekse; men da var inkvisitionen blevet informeret (p. 30). Og i begyndelsen af 1609 forelå den første rapport hos inkvisitionstribunalet i Logroño; de 4 hekse, der var sendt fra Zugarramurdi til Logroño, tilstod med det samme. Derved blev de to inkvisitorer, der på det tidspunkt var ved tribunalet, overbevist om sektens realitet og meddelte inkvisitionsrådet i Madrid derom (s. 54).

Rådet ønskede præcise informationer om hændelsen og beordrede skyndsomt en visitationsrejse til det nordlige Navarra og Guipuzcoa; især var man interesseret i at få undersøgt de pulvere og salver, hekse påstod, de havde benyttet, af læger og apotekere, idet de mente, at sagen afhang af »that the tangible objects (witches' ointments, powders, toads etc.) actually exist« (s. 108).

Visitationsreisen blev iværksat, og Henningsen påviser det overraskende forhold, at mens inkvisitoren Valle opholdt sig et sted, var der meget få hekse, der tilstod, men når han rejste videre, synes de at have skiftet mening, fulgte efter ham og tilstod (p. 115). Da Valle vendte tilbage til Logroño, fuldstændig overbevist om hekseenes realitet, ramtes han og de andre inkvisitorer af dyb skuffelse, for inkvisitionsrådet havde besluttet sig til at benåde alle hekse, der tilstod inden for et vist tidsrum. (Den spanske inkvisitions traditionelle svar på massekætteri). Det lykkedes tribunalet at få iværksættelsen af den almindelige benådning udsat, indtil der var afholdt auto da fe, og de anholdte var blevet dømt. Men det var i realiteten begyndelsen til enden på heksebrændingerne i Spanien.

Kirkeligt hørte hekse-området under biskoppen af Pamplona, og da denne erfarede, hvad der skete i hælene på inkvisitoren visitationsrejse, iværksatte også han en visitation til de samme områder, og kort tid efter kunne han skrive til tribunalet i Logroño, at fænomenet »was almost entirely based on deceit and self-delusion«;⁴⁹ han kunne påvise, at der ikke havde været talt om hekse i området, før forfølgelserne begyndte i Pays de Labourd, og endnu væsentligere, at præsterne, når inkvisitoren var rejst videre, var begyndt at tordne mod hekse, idet de beskrev, hvad hekse i Frankrig havde tilstået m.h.t. ritualer og læresætninger. De børn, der ikke ville tilstå, var blevet udsat for løfter og trusler; derefter var der fremkommet massetilståelser (s. 132).

De to af inkvisitorerne i Logroño lod sig ikke påvirke af biskoppen, og efter auto da

⁴⁸ University of Nevada Press 1980.

⁴⁹ S. 127. I løbet af den periode, der gik fra inkvisitoren vendte tilbage fra sin visitationsrejse, og til dommene blev afsagt, kan Henningsen afdække, at den nye 3. inkvisitor Salazar Frias blev mere og mere skeptisk over for realiteten i heksesekten, og at han kom i et modsætningsforhold til sine to kolleger. Henningsen mener, at Salazar blev skeptisk over for kollegernes præmisser (s. 180); men kronologisk synes der at være en forbindelse mellem biskoppen af Pamplonas brev til tribunalet og Salazars skepsis.

fe'en,⁵⁰ hvor de hekse, der havde nægtet sig skyldige, blev brændt, indledte tribunalet et prædikenkorstog i »hekscområderne«, hvilket medførte, at befolkningen greb til volds-handlinger for at få heksene til at tilstå, i en sådan grad, at situationen var ved at løbe inkvisitionen af hende (s. 209). Nu begyndte skeptikerne dog at træde frem, og de fik god støtte, da en sognepræst, der tidligere havde støttet heksejagten, meldte fra. I begyndelsen af 1611 beordrede inkvisitionsrådet den yngste inkvisitor Salazar⁵¹ på visitationsrejse, og han vendte tilbage med et omfattende materiale, der beviste, at hekse-sekten kun var et fantasifoster. At han nåede frem til dén opfattelse, skyldtes først og fremmest, at han forsøgte at gennemføre de eksperimenter, inkvisitionsrådet gentagne gange havde krævet, bl. a. undersøgelser af heksenes mødesteder. 36 hekse fra 9 forskellige landsbyer blev udvalgt til at svare på 8 spørgsmål, og de 28 hekse modsagde hinanden, (mens de i 2 landsbyer gav samstemmende svar), nogle af de 28 gav oven i købet afvigende oplysninger i forhold til de tilståelser, de tidligere havde aflagt (s. 296). En undersøgelse af forskellige pulvere og salver gav lige så negative resultater; 22 krukker blev bragt for dagens lys, men de indeholdt intet, der kunne have været benyttet til at skade andre med eller til at give heksene »flyvefærdighed«.

Da Salazar vendte tilbage til Logroño, skrev han til inkvisitionsrådet og understregede, at det store flertal af heksene hævdede, at de tog til sabbat, efter at de var gået i seng og var faldet i søvn; Djævelen holdt menneskene for nar, således at de troede, at de var til sabbat, »in order that the deceived person should speak in good faith and find acceptance for these and similiar lies« (s. 316). Salazar afveg således ikke på nogen måde fra tidens tro på Djævelen; han krævede imidlertid empirisk bevis på heksenes realitet, før han ville dømme uskyldige til døden. Efter at have læst hans rapport var hans to medinkvisitorer stadig lige overbeviste om eksistensen af en heksesekt og meddelte inkvisitionsrådet dette. Men Salazars opfattelse gik af med sejren.⁵²

Indtil Russell Zgutas artikel fra 1977 »Witchcraft Trials in Seventeenth-Century Russia«⁵³ var det blandt vesteuropæiske forskere den herskende opfattelse, at de slavisk-ortodokse lande var gået fri for hekseforfølgelser; og dét skønt russiske forskere havde publiceret procesreferater fra den periode, hvor hekseforfølgelserne også udspillede sig i Vesteuropa.⁵⁴ Der kendes 99 personer i 47 processer mellem 1622 og 1700 i moskovitteriget, men at disse er blevet kendt, skyldes ifølge Zguta, at de blev overført til Moskva for at blive dømt. Af den grund må det antages, at antallet af sager, der blev afgjort af lokale myndigheder, aldrig vil blive kendt, eftersom arkiverne er gået tabt. I de russiske

⁵⁰ Det er værd at bemærke, at biskoppen trods gentagne invitationer ikke deltog i auto da fe'en.

⁵¹ Se note 49.

⁵² I sin epilog opstiller Henningsen tre hypoteser på basis af sine studier til brug for undersøgelser andre steder. Især den tredje hypotese, hvor han hævder, at hekseforfølgelserne ofte blev indledt af personer, der kunne have social eller økonomisk fordel deraf, er kurios. Synspunktet blev første gang lanceret af Rossell Hope Robbins i »The Encyclopedia of Witchcraft and Demonology« (New York 1959), s. 15 f., og Henningsen end ikke overvejer Midelforts kompetente kritik deraf (s. 163 og 250, note 44).

⁵³ The American Historical Review vol. 82, no. 5.

⁵⁴ Ungareren Zoltan Kovacs publicerede i 1973 en artikel i Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae »Die Hexen in Russland«, hvor han benyttede de samme kildeudgaver som Zguta. Han lægger vægt på, at omtalen af Djævelen mangler i de russiske kilder (ligesom i de engelske), og at processerne især drejede sig om maleficium, hvilket han tilskriver »Ruslands noget tilbagestående kulturelle stilling« (s. 85). Men Zguta henviser ikke til denne artikel.

processer blev der ligesom i England (og Danmark) lagt vægt på maleficium, men til gengæld var det relativt sjældent, at maleficium var et resultat af »vrede fulgt af ulykke«, mens fysiske beviser (urter, magiske drikke o.l.) var hyppige (s. 1199).⁵⁵

Pariser-Parlamentets jurisdiktionsområde dækkede de nordlige 2/3 af Frankrig, med undtagelse af Normandiet, Bretagne og Burgund, og i to foreløbige artikler »Les procès de sorcellerie au Parlement de Paris (1565-1640)«⁵⁶ og »The Parlement of Paris and the Great Witch Hunt (1565-1640)«⁵⁷ har amerikaneren Alfred Soman skarpt kritiseret tidligere vurderinger af udviklingen ved denne domstol. Det gælder især Robert Mandrou »Magistrats et sorcières en France au XVIIe siècle« fra 1968, der hævdede, at Pariser-Parlamentets dommere fra 1624 ændrede holdning til hekseriet og derefter dømte mildere. Soman er i stand til at påvise, at der allerede fra slutningen af 1580'erne kan spores en begyndende mildhed, idet han arbejder med fængselslisterne fra »Conciergerie du Palais«, der for perioden 1564-1639 giver de væsentligste oplysninger om 80-90 % af de sager, der blev pådømt ved Parlamentet. Disse arkiver er tidligere kun blevet benyttet i meget ringe udstrækning p.g.a. næsten uoverstigelige paleografiske problemer.

Mellem 1565 og 1640 blev 1123 hekseprocesser appelleret til Parlamentet, mens 25 blev pådømt i 1. instans sammesteds; indtil 1600 blev godt 30 % af dødsstraffene konfirmeret, derefter faldt raten af dødsdomme fra 1611 til 1640 til 13 %, og kun i én af de 25 1. instans-sager blev der idømt dødsstraf.⁵⁸ Det skyldtes ikke skepsis over for selve fænomenet, men efter Somans opfattelse to forhold: 1. at dommerne fandt det juridisk vanskeligt at dømme korrekt, (da forbrydelsen som sådan ikke giver mulighed for øjenvidner), og 2. at dommerne generelt ønskede at opmuntre til appel.⁵⁹

Soman indrømmer, at der er en skæv fordeling mellem kvinder og mænd i appelsagerne, idet over halvdelen af de appellerende var mænd, hvilket han søger at forklare med, at kvinder var »moins aptes que les hommes à faire appel«.⁶⁰ At det ikke vil være muligt at komme frem til det totale antal hekseprocesser, tilskriver Soman et andet forhold, et forhold, han er ene om at understrege så kraftigt: at nogle af de værste heksejagter foregik som rene lynchninger.⁶¹ Simpelt hen fordi omkostningerne ved en proces var for tunge at bære for samfundet. Han lægger megen vægt på, at en del landsforvisninger blev idømt for at sikre den anklagede mod at blive udsat for nogen vold, for lynchninger.⁶²

Mens det var tyske forskere, der i sidste århundrede og i begyndelsen af dette begyndte

⁵⁵ Zguta behersker ikke den klare skelnen mellem hekseri og maleficium-forbrydelsen og undrer sig noget over, at de første dæmonologiske træk optræder i en proces fra 1663 (s. 1204).

⁵⁶ Annales XXXII, 1977.

⁵⁷ Sixteenth Century Journal IX, 2, 1978.

⁵⁸ Sst., s. 34 ff.

⁵⁹ Sst., s. 36 f. For at kunne bedømme dommernes holdning finder Soman det nødvendigt at sammenligne med andre typer af appelsager, og han vælger fosterdrab, da de ligesom maleficium blev udført i hemmelighed. I et sample fra årene 1614-1626 viser han, hvorledes 70 % af dødsdommene i fosterdrabssager blev stadfæstet; men for at komme til klarhed over dommernes holdning kan det ikke være tilstrækkeligt at vurdere to typer, da må alle inddrages. Soman har i realiteten blot påvist, at en meget stor del af dommene i fosterdrabssager blev stadfæstet, og at de ikke blev det i hekserisager.

⁶⁰ Annales XXXII, s. 798.

⁶¹ Sst., s. 792.

⁶² Sst., s. 811.

den videnskabelige udforskning af hekseprocessernes historie med værker som Soldans fra 1843 og Joseph Hansens fra 1900, har de efter det moderne gennembrud været meget langsomme til at tage fat på de antropologiske aspekter. Der er kommet en lang række artikler og bøger om emnet, men de har været funderet i den retshistoriske tradition, der på overbevisende måde blev indledt af Friedrich Merzbacher i 1957 med »Die Hexenprozesse in Franken«.⁶³

Den første, der spagfærdigt har søgt at sætte sig ud over denne tradition, er Dagmar Unverhau fra Slesvig, der i 1980 udgav »Von »Toverschen« und »Kunstfrüwen« in Schleswig 1548–1557«.⁶⁴ Der er kendt processer fra Slesvig fra 1548 til 1557 og fra om. 1640, og hun opstiller to spørgsmål: 1. hvordan en hekseribeskyldning kom i stand, og 2. hvornår en udlæggelse (i.e. terminus technicus for det forhold, at en dømt heks nævner andre personer som medskyldige) var tilstrækkelig til, at der blev foretaget en anholdelse og rejst anklage, idet de personer, der i Slesvig blev anklagede, alle uvægerligt blev dømt, mens ikke alle udlagte blev anklaget (s. 69). Dagmar Unverhau finder en af årsagerne i selve retssystemet, der var en blanding af akkusations- og inkvisitionsproces, idet sagerne blev indledt som privatprocesser, hvorefter de blev overtaget af myndighederne. Når en stor del af de udlagte ikke blev anklaget, var det, fordi der ikke optrådte en privatanklager mod dem. Netop fordi der var denne glidning mellem procesformerne, mener hun ikke, at det kan være hele årsagen (s. 79); og helt ærligt må hun give op over for dette og det første problem, men »dieser Mangel ist aber nicht aus der Unkenntnis der modernen Fragestellungen und Forschungsrichtungen erwachsen, sondern illustriert die bedingte Aussagefähigkeit unserer Quellen und die Forschungslage« (s. 82).

Uden at have arbejdet med primærmateriale forsøger Hartmut Lehmann i artiklen »Hexenverfolgungen und Hexenprozesse im alten Reich zwischen Reformation und Aufklärung«⁶⁵ at sætte hekseprocesserne ind i en syntese af periodens historie. Han mener, at to væsentlige drivkræfter bag hekseprocesserne var religionskampene og den frembrydende absolutisme; der var dog en vis faseforskydning mellem den katolske reformation og processerne, som for alvor satte ind mellem 1610 og 1630, hvor »die machtpolitisch-konfessionellen Konflikte im Alten Reich zuspitzten und in denen denn die hereinbrechende allgemeine Not auch ein neues sozialpsychologisches Klima schuf« (s. 31). Forfølgelserne opnåede deres største effekt i de områder, hvor den tidlig absolutistiske regeringsform havde sat sig igennem; der blev kodificeret mere og givet flere regler end

⁶³ Det er solide retshistoriske udredninger, men hverken forfatter eller læser ved mere om processernes funktion og de involverede personer end tidligere. Se bl. a. Hartmut Lehmann, *Zauberwahn und Hexenprozess in der Reichstadt Nürnberg*. Nürnberg 1970 og Rainer Decker, *Die Hexenverfolgungen im Hochstift Paderborn*. Westfälische Zeitschrift 128. Band, 1978, s. 315–356.

⁶⁴ Schleswig 1980. – Bogen består af to tidligere publicerede artikler og et nyt, afsluttende bidrag. Det tjener Dagmar Unverhau til ære, at hun i den endelige version af de to første artikler har taget den kritik til efterretning, der blev rejst i diverse anmeldelser. Det synes karakteristisk, at det var Dagmar Unverhau, der havde taget initiativet til det kolloquium over hekseprocesser i Nordtyskland og Skandinavien, der blev afholdt i Slesvig 16.–17. oktober 1980. – Resultaterne af den tyske heksetros-forskning illustrerer på glimrende vis det meget heterogene kildemateriale, der står til heksetros-forskningens rådighed. Det strækker sig fra sidestærke vidneudsagn, hvor enhver mistanke er registreret, til en enkelt oplysning i et regnskab, om at en heks er blevet henrettet. Dette sidste forhold er udslag af, at alle dokumenterne vedr. processen nogle steder blev brændt sammen med heksen. Opfattelser og synspunkter vil naturligvis i vid udstrækning være styret af disse forhold.

⁶⁵ *Jahrbuch des Instituts für deutsche Geschichte* Band VII. Tel Aviv 1978, s. 13–70.

tidligere, og der opstod det effektivere retsvæsen, der var i stand til at gennemføre hekseprocesserne.⁶⁶

En krævende, men fascinerende tilgangsvinkel benyttede Keith Thomas sig af, da han i »Religion and the Decline of Magic«⁶⁷ foretog den mest gennemgribende undersøgelse af forholdet mellem religion og magi, der endnu er foretaget. Thomas beskæftigede sig ikke blot med hekseri, men også med spådomme, varselstaging, almanakker o.s.v. To forhold gjorde sig gældende, da hekseforfølgelserne begyndte på kontinentet og i England. Heksetroen havde eksisteret som en naturlig del af middelaldersamfundet, men kirken kunne dæmme op mod hekseenes skadende indflydelse, idet de kirkelige ritualer i sig selv var og blev opfattet som mod-magi. Den katolske præst stænkede markerne med vievand, og derved blev den onde magt drevet på flugt; men på kontinentet begyndte teologerne selv at tvivle på ritualernes effektivitet, de begyndte endog at misbillige dem. Og da kirken ikke kunne stille modforholdsregler op over for hekseene, begyndte hekseprocesserne allerede dér før reformationen (s. 498). I England var det reformationen, der radikalt ændrede situationen; da blev de gamle beskyttelsesmidler forkastet som tomme symboler, mod-magi blev forbudt, hvorefter domstolene måtte træde i stedet og forhindre hekseenes onde gerninger. Det kunne kun gøres på én måde: der måtte idømmes dødsstraf, ellers ville befolkningen skride til lynchninger.

Thomas opstiller samme model, om overgangen til et individualiseret samfund, som Macfarlane havde gjort, men derudover lægger han vægt på den sociale harmonis betydning for samtiden. Han finder, at der var et utal af metoder, der blev anvendt for at båndlægge alle tegn på uenighed og uensartethed; heksen var derimod et yderliggående eksempel på en ond og ikke-konform person, som samfundet kunne enes om at straffe (s. 526 f.). Af den grund er det desto væsentligere, at han endnu kraftigere end Macfarlane understreger den mistænkte heks' moralske ret i de situationer, der førte til en anklage. Det var netop de situationer, der var skæbnesvangre for den mistænkte, for idet hun stod socialt eller økonomisk svagere end ofret, kunne hun kun gribe til forbandelsen som våben over for de overgreb, hun blev udsat for. For det var kvinderne, der var mest afhængige af samfundet, og som måtte søge hjælp og derved risikerede at blive vist bort af et samfund, der ikke anede, hvad det skulle stille op med de medlemmer, der ikke kunne opretholde sig selv (s. 564 ff.).⁶⁸

Hensigten med det sidste tiårs »heksetros«-forskning har således været at studere hekseprocesserne i deres nationale/regionale sammenhæng, og de åbenbare forskelle, som fremgår af en sådan tilgangsvinkel, understreger til fulde Macfarlanes kritik af Trevor-Ropers

⁶⁶ S. 34 f. Det er en meget bred og vag opfattelse, Lehmann giver udtryk for; før der er foretaget mere dybtgående undersøgelser af de tyske hekseprocesser, er det umuligt at udtale sig om det »effizientere Gerichtswesen«, som Lehmann sætter i forbindelse med inkvisitionsprocessen, og med støtte i en artikel af Birgit Hoffmann »Die Hexenverfolgung in Schleswig-Holstein zwischen Reformation und Aufklärung« (Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte II. Reihe, 35/35. Band, 1978/79), der antyder, at hekseforfølgelserne især de steder, hvor herremanden havde privatjurisdiktion, kunne tjene som social disciplinering. Birgit Hoffmann har dog også afstået fra primærstudier og går ud fra, at det trykte materiale er dækkende.

⁶⁷ London 1971.

⁶⁸ Thomas mener ikke, at hekseprocesserne kan bruges som barometer på heksetroens op- og nedgang (i modsætning til hekseforfølgelsernes), fordi de afspejler de lærde lags holdning. Da de hørte op med at dømme hekse, fortsatte befolkningen med at anklage hekse, og der fandt lynchninger sted (s. 452 f.); og det er et fænomen, der kan findes over hele Europa op i det 19. århundrede.

synteseforsøg (se ovenfor), hvor hekseprocesserne blev set på en bred europæisk baggrund fra deres begyndelse til deres ophør, uden primærstudier.⁶⁹

Trevor-Roper mente, at hekseprocesserne var vokset ud af middelalderens kætterprocesser; mens dominikanerne jog katharer i Languedoc og valdensere i Alperne, fandt de spor af et nyt kætteri, og langsomt fik de presset paverne til at give dem jurisdiktion over hekseriet. Men munkene var folk fra lavlandet, der var kommet op i bjergområderne, og fordi bjergbeboernes sociale organisation var anderledes ligesom deres skikke og trosformer, så måtte det komme til konflikt (s. 107), og derudaf skabte dominikanerne hele heksemytologien. Siden hen erfarede de dog, at dette frygtelige kætteri også fandtes i lavlandet; hermed var underlaget for forfølgelserne skabt, men de kunne ikke komme i gang blot p.g.a. »hallucinationer fra Alperne«. Kravet kom fra befolkningen selv, der søgte en syndebuk for social frustration,⁷⁰ »for no ruler has ever carried out a policy of wholesale expulsion or destruction without the co-operation of society« (s. 114). Befolkningen havde behov for syndebukke i samfund, der blev intolerante og vendte sig indad, og det var ifølge Trevor-Roper underordnet, om det blev hekse eller jøder, der blev disse syndebukke. For mens der blev jaget hekse nord for Pyrenæerne, var der udstrakte jødeforfølgelser i Spanien;⁷¹ og disse to typer kunne alt efter forgodtbefindende byttes ud med hinanden. I begyndelsen blev der nok givet specifikke grunde til, at enten hekse eller jøder blev forfulgt, men efterhånden blev de forfulgte som typer.⁷² Det var i denne forbindelse mellem kirkens religiøse frygt og befolkningens sociale uro, at hekseforfølgelserne udviklede sig, og efter 1560'erne var de et produkt af konflikten mellem katolikker og protestanter; »the responsibility of the protestant clergy for the revival of the witch-craze in the mid-sixteenth century is undeniable« (s. 138).

Hekseprocessernes ophør

Den del af hekseforfølgelsernes historie, der har været viet mindst opmærksomhed, er processernes ophør. I nogle lande blev processerne standset gennem lovgivningen, eller det blev gjort uhyre vanskeligt at dømme for hekseri; i 1736 besluttede de engelske myndigheder, at »no prosecution, suit, or proceeding, shall be commenced or carried on against any person or persons for witchcraft, sorcery, enchantment, or conjuration, or for charging another with such offense, in any court whatsoever in Great Britain«, og Louis XIVs edikt af 1682 handlede om »opération de prétendue magie«. Mens processerne i andre lande ser ud til at holde op af sig selv, f. eks. i Danmark. Der synes at være

⁶⁹ Efter at Zguta for en større kreds har dokumenteret, at der fandtes hekseprocesser i Moskovitteriget, er der et behov for regionalstudier over f. eks. Böhmen, Tyskland øst for Elben, de østlige dele af Schweiz og Østrig, samt tilbunds gående undersøgelser af forholdene mellem processer under hhv. akkusations- og inkvisitionsprocedure.

⁷⁰ Trevor-Roper forklarer aldrig, hvad han mener med »social frustration«; den kan ikke skyldes krig, idet han s. 160 hævder, at forfølgelserne blev svagere i 1630'erne p.g.a. krig og fremmed indflydelse.

⁷¹ Som Gustav Henningsen har påvist, fandt der også hekseforfølgelser sted i Spanien; selv om det er korrekt, at det sydlige Spanien gik fri derfor. Det kan skyldes en maurisk indflydelse på folketroen.

⁷² S. 110 ff. Det er givet, at Trevor-Roper bygger sin opfattelse på erfaringer fra nazismens jødeforfølgelser; og nok må det medgives, at der i realiteten bag så godt som alle moderne heksetros-studier ligger en syndebukke-teori og lurer (Macfarlanes »projektion af egen skyld« og Muchembleds »ubevidste offer«), alligevel er Trevor-Ropers opfattelse for skematisk og unuanceret.

et skel mellem en lærd kultur og en folkelig; for at heksetroen ikke forsvandt med et slag, vidner en sag, der udspillede sig i Jylland, om. I 1722 trængte nogle personer i Salling ind hos en gammel kvinde, der var mistænkt for at kunne udøve maleficium, bandt hende og satte ild til huset. Men denne gruppe blev siden dømt for mord.⁷³ Disse begivenheder foregik samme år, som Ludvig Holberg i »Hexeri – eller blind Allarm« kunne latterliggøre heksetroen.

Det, der skal forklares, er derfor, hvorfor lærde på mindre end 50 år ændrede opfattelse fra at være lige så heksetroende som menigmand og til at satirisere over denne tro.

I de fleste lande synes der at være sket »noget«⁷⁴ efter 30-års krigen, selv om der stadig kunne optræde sporadiske, heftige udbrud i Tyskland; og som beskrevet fandt de værste forfølgelser i Sverige sted om. 1670. Det forunderlige er, at de argumenter, kritikere som Johan Weyer havde fremført i 1563 og Reginald Scot i 1594, men som da var blevet fejlet af bordet, nu blev taget alvorligt. I Tyskland var det folk som den juridiske professor Christian Thomasius fra Halle, der fremførte kritikken, og Trevor-Roper finder da også, at pietismen var stærkt medvirkende til at dæmpe forfølgelserne (s. 174). På det intellektuelle niveau var det en filosofisk revolution, der ændrede opfattelsen af naturen og dens handlinger, der standsede forfølgelserne, og Trevor-Roper giver sejrens palmer til de engelske deister og de tyske pietister (s. 180 ff.).

Lehmann fremhæver ligeledes pietismens andel, idet pietisterne gik ud fra en gammeltestamentelig opfattelse, hvor ulykke blev anset for Guds velfortjente straf, og derfor skulle andre ikke tilregnes skylden for ens egne forseelser. Naturligvis fandtes der hekse, men pietisterne mente, at disse kunne angre og blive ført tilbage til det kristne fællesskab. Djævelen skulle ikke bekæmpes med bål og tortur, men med åndelige midler (s. 61 f.). Samtidig foregik der en udvikling i de økonomiske og juridiske forhold, der var med til at dæmpe interessen for at føre processer. Efter 30-års krigen fandt fyrsterne det væsentligere at føre en positiv befolkningspolitik og fylde statskasserne gennem egnede økonomiske midler end at forfølge »afvigere«; der foregik en centralisering af retsvæsenet, som m.h.t. hekseprocesser medførte en mindre interesse for begrebet »udlæggelser«, og uden dette incitament hørte i det mindste masseprocesserne op (s. 55). Lehmann lægger således en afgørende vægt på fyrsternes rolle i dette forløb; ikke nok med at de kunne regulere processernes omfang, de kunne også medvirke til at bringe dem til ophør. Det er således et vanligt tysk institutions-syn, han fremlægger på hekseprocesserne.

Zguta opholder sig kun kort ved dette aspekt, men synes også at understrege myndighedernes ansvar. I en militærstatut af 1716 forbød Peter I simpelt hen hekseri, mens senatet i 1731 ændrede lidt herpå, idet hekseriet i en ordre blev fordømt som bedrageri, skønt udøvelse deraf stadig var underkastet dødsstraf.⁷⁵ Myndighedernes rolle betones ligeledes af Ankarloo. Der havde vel lige fra kommissionens nedsættelse i 1669 været skeptiske røster fremme, og da Urban Stjärne havde afsløret »vissgossarnas« aktivitet, blev Blåkulla-processerne bragt til ophør. Men op i det 18. århundrede fandt der spredte processer sted i Sverige (s. 210 ff.).

⁷³ Gustav Henningsen, Hekseforfølgelse efter »hekseprocessernes tid«. Folk og kultur 1975, s. 98–151.

⁷⁴ Trevor-Roper, s. 167.

⁷⁵ S. 1200. Hvis forholdene i Moskovitter-riget blot til en vis grad lignede forholdene i Polen, kunne det uden tvivl være givtigt at undersøge de russiske processer i det 18. århundrede. I et fransk resume af »Procesy czarownic w Polsce w XVII i XVIII wieku« (Les procès des sorcières en Pologne aux XVIe et XVIIIe siècles) Łódź 1952 oplyser Bohdan Baranowski, at de værste forfølgelser i Polen fandt sted i det 18. århundrede. Der er således træk, der tyder på en vis faseforskydning i forfølgelserne mellem Vest- og Østeuropa.

Macfarlane og Thomas samstemmer om, at da alderdoms- og fattigforsorgen blev sat i system, forsvandt de konflikter, der havde ført til hekseprocesser. Udviklingen af en engelsk national fattiglov gjorde støtten til trængende til en lovpligt, hvorved den ophørte med at være en moralsk pligt, der kunne give sig udslag i den omtalte projektion af egen skyld og hekseprocesser (s. 206 hhv. s. 581). Thomas føjer dog til, at en udvikling i domsgrundlaget var med til at hjælpe denne udvikling på vej; i løbet af det 17. århundrede krævede de dømmende myndigheder en tilståelse af djævelpagt for at idømme dødsstraf. En sådan var så godt som umulig at opnå uden anvendelse af tortur, og derved steg frifindelsesraten, (da tortur var forbudt i England). Når befolkningen blev klar over, at de ikke kunne få de mistænkte hekse dømt, faldt interessen for at bringe dem for retten (s. 575). Der kunne så til gengæld forekomme lynchninger. Paradoksalt nok var det således indflydelse fra kontinentale, dæmonologiske skrifter, der var medvirkende til, at de engelske processer blev opgivet.

Hvis det nogetsteds kan hævdes, at brændingerne blev standset »fra oven«, var det i Spanien. I slutningen af 1614 udsendte inkvisitionsrådet sine nye instrukser for behandlingen af hekserisager; fænomenet blev søgt tiet ihjel. Inkvisitionsrådet fandt, at den offentlige diskussion af hekseespørgsmålet havde vist sig at have meget uønskede konsekvenser; derfor skulle tribunalerne udsende en ordre, der pålagde tavshed m.h.t. emnet. Der måtte kun tales derom, hvis nogen ønskede at tilstå eller at kommentere et eller andet til tribunalet (s. 377). Op gennem det 17. og 18. århundrede blev der stadig ført processer, men hver gang et tribunal søgte at få en heks brændt, mildnede inkvisitionsrådet straffen. Det var således kun et fåtal spanske bureaukrater, der stod bag denne holdning, og det skyldtes kun inkvisitionsrådets autoritet, at det var muligt at gennemtrumfe en beslutning, der var meget upopulær i vide kredse.

Muchembled er lige så kortfattet, når han kommer ind på dette problem, og lige så konsistent i sin tolkning. Hekseforfølgelserne hørte op mod slutningen af det 17. århundrede, fordi akkulturationsprocessen var afsluttet, men også fordi landsbybeboerne havde fundet nye syndebukke, især centralregeringens repræsentanter, såsom skatteforpagterne (s. 248 ff.).

Eftersom Jura-regionens processer havde fællestræk med de typer, der fandtes: enkelt- og masseprocesser, må Monter se på begge disse typers afslutning for at nå frem til en erkendelse af, om selve processernes form også gav sig udslag i den måde, de hørte op på. Der var da også nogen forskel: i Genève-området mener Monter, at årsagerne kan søges i et sammenfald mellem to tendenser, der reelt havde deres oprindelse hos myndighederne. 1. nærede den herskende klasse, hvorfra dommerne kom, skepsis over for selve fænomenet, og 2. ændrede den religiøse undervisning af bønderne disses holdning til hekseriet (s. 63). I Franche-Comté var det også eliten, der ændrede opfattelse efter 1660. Muligvis under indflydelse af de skrifter, der blev udgivet i disse år mod de juridiske misforhold, der rådede i hekseprocesserne, blev dommerne simpelt hen humane. Men det var ikke en holdningsændring, som Mandrou havde hævdet for Frankrigs vedkommende; for dommerne i Franche-Comté var »thoroughly mediocre – so mediocre that they were never aware of having committed any fundamental errors in this sphere which needed to be corrected« (s. 87).

En udbredt enighed om, at det var myndighederne, der i det store og hele var foregangsmændene, fremtræder således. Det er også Midelforts opfattelse, omend på en bagvendt måde. Efterhånden som udlæggelserne greb om sig, blev stereotypien med den gamle kvinde som heks brudt, og de anklagedes sociale status steg. Selv byrådsmedlemmer blev anklagede for at have deltaget i sabbaten, hvilket fik befolkningen til at mistro byrådet, som selv mistede tilliden til den juridiske procedure (s. 137), hvorefter proces-

serne hurtigere eller langsommere gik i stå. Man må dog heller ikke undervurdere det forhold, at myndighederne selv kom i tvivl, når de indså, at hvis processerne fortsatte, kunne man risikere, at en hel bys kvinder blev henrettede. Så mange kunne umuligt være hekse. Systemet med masseudlæggelser bar i sig selv kimen til sin undergang, for hvis det fortsatte, ville samfundet gå op i fugerne. Som Midelfort skriver om Mergentheim, »if this was social catharsis, it nearly killed the patient« (s. 154).

Midelfort er den første, der har givet en plausibel vurdering af processernes ophør, en forklaring, der støtter sig på indre kriterier, omendskønt kun for masseprocessernes vedkommende. Enkeltprocessernes ophør må stadig anses for uforklarede, først og fremmest fordi de fleste forskere er gået meget let hen over problemet. Ikke blot findes der stadig behov for specialundersøgelser af en række felter, før det vil blive muligt at nå frem til en forståelse af fænomenet på europæisk plan, men også inden for de enkelte lande vil videre studier kunne give betydelige resultater. Den europæiske »heksetros«-forskning har i løbet af de sidste 15 år taget et afgørende skridt fremad; den kan dog kun videreudvikle sig gennem fortsatte studier, der afdækker de berørte samfunds strukturer helt ned på lokalplan.⁷⁶

⁷⁶ Heksetroen er et felt, der på helt utrolig måde har givet ophav til artikler og bøger. Ligesom inden for andre områder gives der væsentligere og mindre væsentligere værker, men dertil kommer et forholdsvis stort antal, der aldrig burde have været publiceret. Denne oversigt har ikke haft til hensigt at orientere bredt om de sidste 15 års publikationer; der er blevet lagt vægt på enkelte værker, som har opstillet nye teorier eller har fremdraget væsentlige regionale (nationale) sammenhænge. Sluttelig skal der gøres opmærksom på nogle titler, der kunne forlede til læsning, men hvor man rettelig kan sige, at tavshed er guld:

Nachman Ben-Yehuda, *The European Witch Craze of the 14th to 17th Centuries: A Sociologist's Perspective*. American Journal of Sociology Vol. 86, Number I, July 1980.

Frank Donovan, *Never on a Broomstick*. London 1973.

Michael Harrison, *The Roots of Witchcraft*. Seucacus 1974.

G. Heinsohn, R. Knieper und O. Steiger, *Menschenproduktion*. Frankfurt am Main 1979, s. 46-60.

Nogle enkelte citater skulle være tilstrækkelig til at illustrere dette.

Ben-Yehuda: *What made the demonological theory so attractive to the masses* (min fremhævnings) was that it had all the characteristics of what could be considered an effective ideology (s. 16).

Donovan: As it is seriously practiced in the twentieth century, witchcraft is a contemporary expression of an ancient faith that long antedates any modern religion. It had its genesis among paleolithic man living in Stone Age caves (s. 10).

Harrison: In this book, Michael Harrison makes hardly any references to the five centuries of witch persecution; he is interested in a remoter period. (Colin Wilsons forord, s. 32). In this book my claim to originality lies in my having identified the language in which the Western form of the ancient and universal Fertility Cult first achieved sophisticated expression; and which language, over the millennia, "fossilized" into a ritual and no-longer-comprehended speech (s. 21).

Heinsohn, Knieper und Steiger:

På grundlag af en gennemgang af den franske, katolske jurist Jean Bodins værk fra 1580 »De la démonomanie des sorciers« kan de tre forfattere skrive, Wir behaupten also, dass ab dem 15. Jahrhundert – mit dem Höhepunkt zwischen 1560 und 1630 – die Auslösung des Nachwuchsverhütungswissens organisiert wird: durch die Vernichtung von Millionen Frauen, die als Hexen auf die verschiedensten Arten zu Tode gebracht werden (s. 54). Opfattelsen skal naturligvis empirisk underbygges, og det foregår med benyttelse af ét enkelt eksempel: Im Jahre 1477 wird in Hamburg aus sehr präzisen bevölkerungspolitischen Gründen eine Frau verbrannt, »weil sie junge Mädchen im Gebrauch von Abtreibungsmitteln unterrichtet« (s. 53).